

ساخت و اعتباریابی مقیاس عفو و گذشت بر اساس آموزه‌های اسلام

Construction and validation of a Forgiveness scale based on the Islamic teachings

حسن کریمی* / کارشناسی ارشد روان‌شناسی مثبت‌گرا، دانشگاه قرآن و حدیث
Hassan Karimi (Master in Positive Psychology, the University Quran and Hadith)

نورعلی فرخی / دانشیار گروه سنجش و اندازه‌گیری، دانشگاه علامه طباطبائی
Noorali Farrokhi (Associate Professor, Department of Psychometrics, Allameh Tabtaba'i University)

عبدالهادی مسعودی / دانشیار گروه تفسیر، دانشگاه قرآن و حدیث
Abdolhadi Masoudi (Associate Professor, Department of Interpretation of Quran, The University Quran and Hadith)

Abstract

This study seeks to design, construct, and validate a "Forgiveness scale based on Islamic sources" in order to measure forgiveness among university and seminary students. In doing so, using the valid Islamic resources, the components of forgiveness were created and designed using principal component method. After professional judgment by professors and professionals, and preliminary admini-

چکیده

این پژوهش در پی طراحی، ساخت و اعتباریابی مقیاس «عفو و گذشت با نگاه به منابع اسلامی» به منظور سنجش میزان عفو و گذشت در میان دانشجویان و طلاب گرامی است. بدین‌منظور، ابتدا با استفاده از منابع معتبر اسلامی، مؤلفه‌های عفو و گذشت تهیه و سپس بر اساس مؤلفه‌های اصلی، پرسش‌ها طراحی شد. بعد از داوری تخصصی استادان و کارشناسان، و همچنین اجرای آموزشی و حذف برخی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۸/۱۰، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۲/۱۴.

stration of the items and omitting some of them with low intercorrelation, the remaining items were 34; thus the final 34 item were administered to a sample of 360 students of Qom University and Imam Khomeini Research and Education Institute who were sampled through convenience sampling method. Factor analysis with principal component analysis with orthogonal rotation showed that the scale comprised of 6 factors: malice, empathetic forgiveness, ignore, generous forgiveness, restorative approach, and controlling anger. The study findings were obtained using the SPSS software. Also, the forgiveness scale showed high content validity and Cronbach's alpha of .906. The based on Islam forgiveness scale has high reliability and validity and could measure people's forgiveness.

Keywords: forgiveness scale, positive psychology, forgiveness, revenge, hatred, Islam, virtues and abilities.

پرسش‌ها با همبستگی پایین به ۳۴ پرسش تقلیل یافت و مقیاس اصلی با ۳۴ پرسش آماده اجرای نهایی شد و روی نمونه ۳۶۰ نفری دانشجویان دانشگاه قم و همچنین طلاب مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام که با روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند اجرا گردید. نتایج تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌ای اصلی با چرخش متعامد نشان داد که مقیاس دارای ۶ عامل «کینه توزی، بخشایش همدلانه، چشم‌پوشی، بخشایش کریمانه، رویکرد ترمیمی و کنترل خشم» است. یافته‌های حاصل از این پژوهش با کمک نرم‌افزار SPSS به دست آمد. همچنین، مقیاس عفو با روایی محتوایی بالا و آلفای کرونباخ ۰/۹۰ به تأیید رسید.

نتیجه‌گیری: مقیاس عفو از دیدگاه اسلام روایی و اعتبار بالایی دارد و می‌تواند میزان عفو افراد را بسنجد.

کلیدواژه‌ها: مقیاس عفو، روان‌شناسی مثبت، عفو، انتقام، کینه، بخشایش، اسلام، گذشت، فضایل و توانمندی‌ها.

مقدمه

انسان گرایش درونی دارد تا در روابط بین‌فردی آنجا که در معرض ظلم، آزار یا آسیب قرار می‌گیرد مقابله‌ای منفی‌تر داشته باشد. بیشتر افراد تمایل دارند یا از فرد متخاصم اجتناب کنند یا انتقام‌جویی. گرچه این دو واکنش هر دو مخرب‌اند اما معمولاً انتقام، قوی‌تر و هیجان‌انگیزتر است (اشنایدر و لویز،^۱ ۱۳۹۰). در مقابل انتقام یا اجتناب، بخشایش وجود دارد.

1. Snyder, C. R.; Lopez, Shane J.

در برخی از روایات اسلامی، «عفو» در برابر «حقد» و «کینه» قرار گرفته^۱ ولی «صفح» در برابر «انتقام»؛^۲ بدین ترتیب «عفو» حالتی روان‌شناختی است که هنوز به مرحله فعلیت نرسیده اما «صفح» در مرحله واکنش و رفتار است که توصیه دین صفح است نه انتقام.

بخشایش در همه ادیان، اعم از اسلام، یهودیت، مسیحیت، هندوئیسم و بودیسم ارزشمند است، هرچند به‌سختی منظرهای مشترکی در میان این ادیان به چشم می‌خورد (مک‌کالو و ورتینگتون،^۳ ۱۹۹۹؛ رای^۴ و همکاران، ۲۰۰۰؛ تسانگ، مک‌کالو و هویت،^۵ به نقل از: سلیگمن و پترسون،^۶ ۲۰۰۴؛ ساندرسون و لینهان،^۷ ۱۹۹۹، به نقل از: اسپیلکا و دیگران، ۱۳۹۰).

بخشایش در کاهش اضطراب (هبل و انرایت،^۸ ۱۹۹۳؛ فریدمن و انرایت،^۹ ۱۹۹۶؛ سابکویاک و همکاران،^{۱۰} ۱۹۹۵؛ کایل^{۱۱} و انرایت، ۱۹۹۷؛ لین،^{۱۲} ۱۹۹۸؛ المبوک و داونز،^{۱۳} ۱۹۹۶)، افسردگی (فریدمن، ۱۹۹۵؛ المبوک و داونز، ۱۹۹۶؛ رای، ۱۹۹۹؛ کواتس،^{۱۴} ۱۹۹۷)، غصه و اندوه (کایل، ۱۹۹۶؛ کایل و انرایت، ۱۹۹۷)، خصومت و دشمنی (کواتس، ۱۹۹۷)، جراحتهای درونی (رای، ۱۹۹۹)، اصلاح روابط بین‌فردی (مک‌کالو و ورتینگتون، ۱۹۹۵)، افزایش عزت‌نفس (کواتس، ۱۹۹۷؛ کتز، استریت و اریاس،^{۱۵}

۱. «وَالْعَفْوُ وَ صِدَّةُ الْحَقْدِ» (برقی، ۱۴۱۶: ۱۹۶).

۲. «وَالصَّفْحُ وَ صِدَّةُ الْإِنْتِقَامِ» (برقی، ۱۴۱۶: ۱۹۶).

3. McCullough, M. E.; Worthington, E. L.

4. Rye, M. S.

5. Tsang, J; McCullough, M. E.; Hoyt, W. T.

6. Peterson, C.; Seligman, M. E. P.

7. Sanderson, C.; Linehan, M. M.

8. Hebl, J.; Enright, R. D.

9. Freedman, S. R.

10. Subkoviak, M. J.

11. Coyle, C. T.

12. Lin, W. N.

13. Al-Mabuk, R. H.; Downs, W. R.

14. Coates, M.

15. Katz, J; Street, A.; Arias, I.

(۱۹۹۷)، داشتن امیدواری (فریدمن و انرایت، ۱۹۹۶)، و افزایش شادی (کامپتون، ۲۰۰۵)^۱ مؤثر است (غباری بناب، ۱۳۸۷).

افراد بخشایشگر، عواطف منفی کمتری مانند اضطراب، افسردگی و خصومت را گزارش می‌کنند (ماگر^۲ و همکاران، ۱۹۹۶). آنها کمتر دچار نشخوارهای ذهنی می‌شوند (متز و کوپاچ،^۳ ۱۹۹۸)، کمتر انفجاری هستند و بیشتر همدلی می‌کنند (تانگنی^۴ و همکاران، ۱۹۹۹)، و تمایل بیشتری برای گرایش به سمت رفتارهای مطلوب دارند (ماگر و همکاران، ۱۹۹۲). همچنین، در طبقه‌بندی شخصیتی پنج عامل بزرگ، افراد بخشایشگر، توافق‌پذیری بالا و روان‌نژندی پایین دارند (مک‌کالو و هویت، ۱۹۹۹، به نقل از: اشنایدر و لویز، ۱۳۹۰).

«عفو» در تعریف اسلامی، نوعی رهاشدن درونی فرد از خشم، دشمنی، یا کینه‌ای است که فرد در ازای آزار و خطای دیگری به آن دچار شده است. فرد با در نظر گرفتن گرایش درونی خود، که تمایل دارد هر خطایی را پاسخ متقابل دهد، خودبینی و حب نفس را کنار می‌گذارد (خمینی، ۱۳۹۳: ۴۲۶) و با خطاکار همدلانه رفتار می‌کند و معتقد است وی نیز انسانی است که خطایی مرتکب شده است تا بر نفس خویش غلبه کند؛ نفسی که تقاضای انتقام (برای افراد توانمند بر واکنش^۵) یا کینه (برای افرادی که توانایی واکنش فوری یا توانایی واکنش به طور کلی ندارند) دارد (کریمی، ۱۳۹۴).

مبانی عفو

توانایی بر اقدام متقابل

آموزه‌های اسلامی فقط عفو را فضیلت می‌شمارد که انسان بتواند واکنش متقابل از خود بروز دهد^۶ و اینجا است که ارزش عفو مشخص می‌شود؛ کسی که می‌تواند بلافاصله یا بعد از

1. Campton, W. C.

2. Magyar, T. M.

3. Metts, S.; Cupach, W. R.

4. Tangney, J. P.

۵. «مِنْهَا الْعَفْوُ وَهُوَ أَنْ يَسْهَلَ عَلَيْهَا تَرْكُ الْمُجَازَاةِ بِالظُّلْمِ مَعَ الْقُدْرَةِ» (مازندرانی، ۱۳۸۲، ح ۳۷۲/۱).

۶. «الْكَرِيمُ يُعْفُو مَعَ الْقُدْرَةِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۱۶).

مدتی خطای فردی را پاسخ متقابل دهد اما این کار را نمی‌کند.

فضیلت‌مداری (انتخاب واکنش برتر)

در روابط بین فردی، شخصی که می‌خواهد عفو کند به کسی بدهکار نیست. زیرا حق انتقام و واکنش متقابل دارد، اما با توجه به داشتن این فضیلت، می‌بخشاید.^۱ مراد از فضیلت‌مداری در اینجا، برخورداری از خلق برتر است. انسان بر اساس ویژگی‌های درونی خود عمل می‌کند^۲ و لذا فقط از سرشت برتر می‌توان انتظار واکنش برتر داشت. در منابع دینی گاه تأکید شده است که عفو، فضیلت است. رسول خدا ﷺ، برترین فضایل را عفو از ظلم‌ها می‌داند^۳ و امام علی علیه السلام عفو در قدرت را فضل و برتری،^۴ بلکه بالاترین فضایل^۵ می‌شمارد و عفو را عادت اهل فضیلت می‌داند^۶ و معتقد است کسی که دیگران را به سبب اشتباهاتشان عفو کند، هر آینه همه گستره فضیلت را به دست آورده است^۷ و در مقابل فردی که عفو نمی‌کند انسان بی‌فضیلتی قلمداد می‌شود؛^۸ و گاه گذشت را کرامت اخلاقی معرفی می‌کند. در منابع اسلامی آمده است که سرشت کریم، گذشت است.^۹ لذا رسول خدا ﷺ عفو را در زمره مکارم اخلاق^{۱۰}

۱. «لَإِنَّكَ الرَّبُّ الْعَظِيمُ الَّذِي لَا يُنْتَعَجُ أَحَدًا فَضْلُهُ» (الامام زین العابدین علیه السلام، ۱۳۹۲: ۱۷۰).

۲. در ادبیات دین از آن به عنوان «شاکله» یاد شده است: ﴿هُوَ سَرَرٌ﴾ (اسراء: ۸۴).

۳. «أَفْضَلُ الْفَضَائِلِ أَنْ تَصِلَ مَنْ قَطَعَكَ وَتُعْطَى مَنْ حَرَمَكَ وَتَصْفَحَ عَنِ مَنْ ظَلَمَكَ» (پابنده، ۱۳۸۲: ۲۳۲).

۴. «الْفَضْلُ أَنْكَ إِذَا قَدَّرْتَ عَفْوَتَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۲۱۳۱).

۵. «الْعَفْوُ أَعْظَمُ الْفَضِيلَتَيْنِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱۶۴۰).

۶. «عَادَةُ النَّبَلَاءِ السَّخَاءُ وَالْكَظْمُ وَالْعَفْوُ وَالْحِلْمُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۶۳۰۶).

۷. «مَنْ عَفَى عَنِ الْجَرَائِمِ فَقَدْ أَخَذَ بِجَوَامِعِ الْفَضْلِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۸۴۹۹).

۸. «مَنْ عَاقَبَ بِالذُّنْبِ فَلَا فَضْلَ لَهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۹۰۷۱).

۹. امام علی علیه السلام: «مُعَالَجَةُ الذُّنُوبِ بِالْإِعْفَرَانِ مِنْ أَخْلَاقِ الْكِرَامِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۹۸۷۱)؛ امام علی علیه السلام:

«الْكَرِيمُ إِذَا وَعَدَ وَفَى وَإِذَا تَوَعَّدَ عَفَى» (همان: ۱۵۲۸)؛ امام علی علیه السلام: «الْمُبَادَرَةُ إِلَى الْعَفْوِ مِنْ أَخْلَاقِ الْكِرَامِ»

(همان: ۱۵۶۶)؛ امام علی علیه السلام: «الْكَرِيمُ إِذَا قَدَّرَ صَفَحَ وَإِذَا مَلَكَ سَمِحَ وَإِذَا سُئِلَ أَنْجَحَ» (همان: ۱۸۶۳)؛ امام

علی علیه السلام: «ظَفَرُ الْكِرَامِ عَفْوٌ وَإِحْسَانٌ» (همان: ۶۰۴۴)؛ امام حسن علیه السلام: «أَوْسَعُ مَا يَكُونُ الْكَرِيمُ بِالْمُعْفِرَةِ إِذَا

صَاقَتْ بِالْمُذْنِبِ الْمُعْذِرَةَ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۵/۷۸، ح ۱۱).

۱۰. «ثَلَاثٌ مِنْ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ أَنْ تَعْفُوَ عَمَّنْ ظَلَمَكَ وَ...» (کلینی، ۱۴۲۹: ۱۰۷/۲؛ مجلسی،

۱۴۰۳: ۱۷۳/۷۸، ح ۱۰؛ نوری، ۱۴۰۸: ۱۹۱/۱۱، ح ۱۲۷۱۵).

برمی‌شمارند. همچنین، به عنوان بهترین اخلاق^۱ خوانده شده و بر همین اساس بهترین بندگان نیز کسانی دانسته شده‌اند که از خطای دیگران عفو می‌کنند^۲ و در مقابل بدترین مردم کسانی هستند که عفو نمی‌کنند.^۳

خویشتن‌داری

خویشتن‌داری یعنی توانایی مهار نفس و تنظیم رفتارهای خود (پسنیده، ۱۳۸۸: ۳۴). به هنگام وقوع ظلم در حق شخص، گاه خشم حاصل از ظلم شخص مقابل، بر او غلبه می‌کند و او را به سمت واکنش متقابل سوق می‌دهد. در اینجا نیرویی که می‌تواند جلوی خشم او را بگیرد، همانا نیروی خویشتن‌داری است. آنچه در این بخش از خویشتن‌داری محل توجه است همان خودمهارگری اسلامی است.

حلم

انسانی بردبار است که توان تحمل درد و رنج گذشت را دارد. از این‌رو در قرآن کریم تصریح شده است که هرچند می‌توان مقابله به مثل کرد اما اگر کسی صبر و گذشت کند برای او بهتر است و جز صابران کسی نمی‌تواند به گذشت دست یابد.^۴ در نهج البلاغه نیز اشاره شده است که خداوند با حلم خودش، عفو می‌کند و عفو را مترتب بر حلم خداوندی می‌شمارد.^۵ از دعا‌های بسیار زیبای امام سجاد (علیه السلام) تقاضای حلم در برابر خشم خداوند متعال است، چراکه خداوند توانایی بر عذاب و عقاب دارد، اما با حلم خودش بسیاری را مؤاخذه نمی‌کند.^۶

۱. «أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ خَيْرِ أَخْلَاقٍ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؟ نُصِلُ مَنْ قَطَعَكَ، وَتُعْطِي مَنْ حَرَمَكَ، وَتَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَكَ» (کلینی، ۱۴۲۹: ۱۰۷/۲، ح ۲).

۲. امام باقر (علیه السلام): «سُئِلَ النَّبِيُّ ﷺ عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَّرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَإِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا غَفَرُوا» (کلینی، ۱۴۲۹: ۲۴۰/۲، ح ۳۱).

۳. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فِي خُطْبَةٍ: أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِخَيْرِ خَلَاقٍ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ الْعَفْوُ عَمَّنْ ظَلَمَكُمْ وَالْإِحْسَانُ إِلَىٰ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْكُمْ وَإِعْطَاءُ مَنْ حَرَمَكُمْ» (کوفی اهوای، ۱۴۰۲: ۱۵).

۴. ﴿وَمَنْ عَفَا وَأَعْفُوهُ عَلَيْهِ غُلْبَتُهُ﴾ (نحل: ۱۲۶).

۵. «أَمْرُهُ قَضَاءٌ وَحِكْمَةٌ وَرِضَاءٌ أَمَانٌ وَرَحْمَةٌ يَقْضِي بِلَعْمٍ وَيَعْفُو بِحِلْمٍ» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ۲۲۴).

۶. «اللَّهُمَّ لَيْسَ يَرُدُّ غَضَبِكَ إِلَّا حِلْمُكَ، وَلَا يَرُدُّ سَخَطَكَ إِلَّا عَفْوُكَ، وَلَا يَجِيرُ مِنْ عِقَابِكَ إِلَّا رَحْمَتُكَ»؛ (الإمام

معنای «صبر» و «حلم» با اینکه به هم نزدیک‌اند اما تفاوت‌هایی هم دارند، مانند اینکه صبر زمانی است که فرد توانایی واکنش ندارد ولی حلم زمانی است که انسان می‌تواند واکنش متقابل را اعمال کند، با این حال واکنش را به تأخیر می‌اندازد یا حذف می‌کند (جعفر بن محمد، ۱۴۰۰: ۱۵۵). همچنین، بیان شده است که حلم، خویشتن‌داری در مقام غضب ولی صبر خویشتن‌داری در تمامی مصائب و مشکلات است (پسندیده، ۱۳۸۸: ۱۹۶).

نوع دوستی

اگر بنده به آن مرتبه از شایستگی دست یابد (این شایستگی از راه پیروی از پیامبر گرامی اسلام ﷺ حاصل می‌شود) که محبوب خدا شود، محبت خدا پایه غفران گناهان او خواهد شد.^۱ می‌توان این موضوع را به روابط بین انسان‌ها نیز تعمیم داد و این‌گونه بیان کرد که اگر شخصی محبت انسان‌ها در دلش باشد قطعاً توان بخشودن خواهد داشت. البته محبت انسان‌ها نشئت گرفته از این است که انسان‌ها مخلوقات خداوند هستند و این نکته در روایات نیز اشاره شده است که با مخلوقات خدا مهربان باشید و حوائج آنان را برطرف کنید؛^۲ البته به غیر از جنایتکارانی که عفو آنان زمینه‌ساز بروز فسادهای دیگری شود.

عاقبت‌اندیشی

انسان با توجه به دارابودن حزم می‌تواند وقتی در روابطش با دیگران دچار اشکال می‌شود با عاقبت‌اندیشی (حزم) به دنبال انتخاب راه برتر باشد،^۳ چراکه بخشودن فرد ظالم فوایدی برای عفوکننده در پی دارد. آنچه باعث برانگیختن حزم در وجود انسان‌ها می‌شود پیامدهای مثبت یا منفی رفتارها است. هنگامی که انسان از پیامد مثبت رفتاری آگاه شود، برای انجام دادن آن برانگیخته می‌شود و هنگامی که از پیامد منفی رفتاری آگاه می‌شود، به ترک آن اقدام می‌کند، هرچند مطابق میل و هوس او باشد. عاقل بودن ارتباط نزدیکی با ویژگی حکمت دارد.

۱. ﴿صَبْرًا وَ حِلْمًا وَ عَفْوًا وَ رَحْمَةً وَ حِلْمًا وَ عَفْوًا وَ رَحْمَةً﴾ (آل عمران: ۳۱).

۲. «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى الْخَلْقُ عَالِي فَأَحْبَبُهُمْ إِلَى الْإِطْفَافِ بِهِمْ وَ أَسْعَاهُمْ فِي حَوَائِجِهِمْ» (کلینی، ۱۴۲۹: ۱۹۹/۲).

۳. «أَحْرَمَ النَّاسِ أَكْظَمُهُمْ لَلْغَيْظِ» (صدوق، ۱۴۱۳: ۳۹۶/۴).

انسان عاقل با توجه به پیامدهای هر رفتاری به آن رفتار اقدام می‌کند. درباره خطاهای بین فردی، در روایات ما انسان عاقل اقدام به عفو و انسان بی‌عقل اقدام به انتقام می‌کند^۱ (پسندیده، ۱۳۸۸).

رحمت

«رحمت» یا همان «مهربانی» بنیادی‌ترین مبنای عفو الهی است (جعفری هرندی، ۱۳۹۱: ۵۳، به نقل از: فراهیدی، ابن منظور، راغب اصفهانی و طریحی؛ انعام: ۲۴؛ زمر: ۵۳). در روابط بین فردی نیز، اگر انسان به ویژگی مهربانی متصف باشد، می‌توان این پیش‌بینی را کرد که وی در روابط بین فردی خویش، از نیروی مهربانی خود برای عفو دیگران استفاده کند. مهربانی یکی از صفات ۲۴ گانه برگزیده در روان‌شناسی مثبت نیز هست. (پیترسن و سلیگمن، ۲۰۰۴). نکته‌ای که می‌تواند این ویژگی را بهتر بیان کند جداکردن رفتار از شخصیت خطاکار است؛ به این معنا که وقتی خطایی یا ظلمی از شخصی سر می‌زند نکته مهم آن است که شخصیت فرد خاطی منفی نمی‌شود، هرچند رفتار خطایی از وی سر زده باشد، مگر در جاهایی که رفتار خطاکار به حد اصرار رسیده و شخصیت وی با رفتارش یکپارچه شده باشد.

ادراک واقع‌بینانه: درک شخص خاطی و همدلی

یکی از مؤلفه‌های عفو که در ادبیات دین اسلام به آن توجه شده است ادراک واقع‌بینانه فرد از موقعیت موجود است؛ بدین معنا که فرد باید با شخص خاطی همدلی کند و خود را در جای وی در نظر بگیرد. زیرا با این کار می‌تواند برای شخص خاطی، توجیه و بهانه‌ای نیز فراهم آورد. در ادبیات دینی ما نیز بسیار بر این موضوع تأکید شده و در روابط بین فردی بسیار کارگشا است، البته همدلی یا درک شخص خاطی و ظالم در ادبیات دینی به چند صورت متصور است:

● یادآوری خطاهای قبلی خود و اینکه ما نیز خطاهای بسیاری در حق دیگران

۱. الامام علی علیه السلام: «الْعَاقِلُ مَنْ تَعَمَّدَ الذُّنُوبَ بِالْغُفْرَانِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۸۱۶)؛ «وَأَنْقَضُ النَّاسَ عَقْلًا مَنْ ظَلَمَ مِنْ ذُنُوبِهِ، وَمَنْ لَمْ يَضْفَحْ عَمَّنْ اعْتَدَرَ إِلَيْهِ» (حلوانی، ۱۴۰۸: ۱۱۲).

مرتکب شده‌ایم.^۱

● قراردادن خود در جای شخص مقابل، به این معنا که فرد ببیند اگر خودش خطاکار بود، چه واکنشی را می‌پسندید، یا اگر خانواده وی در جای شخص خاطی بودند، او چه عکس‌العملی از شخصی که به او ظلم شده است انتظار داشت.^۲

● توجه به خداوند متعال و اینکه خداوند متعال نیز بارها خطاهای ما را نادیده گرفته است و ما همچنان به عفو خدای باری تعالی نیازمندیم.^۳

هدف نهایی این تحقیق ساخت و اعتباریابی مقیاس عفو و گذشت مبتنی بر آموزه‌های دین اسلام است. از دلایل عمده ساخت و طراحی این مقیاس به رغم وجود نسخه‌های متعدد خارجی نکات ذیل است:

✓ وجود برخی اختلافات از نظر اسلام با انواع مختلف عفو در مقیاس‌های خارجی در موضوعاتی مانند بخشودن از جانب خدا، بخشودن محیط، بخشودن خود.
✓ نگاه متفاوت اسلام به مؤلفه‌های عفو.

✓ نگاهی علمی به آموزه‌های روان‌شناختی اسلام و ساخت مقیاسی معتبر مطابق با آموزه‌های اسلامی، با توجه به اینکه پژوهش‌های صورت‌گرفته، در ساخت مقیاس انسجام

۱. «اللَّهُمَّ وَ أَيْمًا عَبْدٌ مِنْ عِبِيدِكَ أَدْرَكَهُ مَنِّي دَرْكٌ، أَوْ مَسَّهُ مِنْ نَاحِيَّتِي أَدَى، أَوْ لَحِقَهُ بِي أَوْ سَبَيْتِي طُلْمٌ فَكُنْتُ بِحَقِّهِ، أَوْ سَبَقْتُهُ بِمُظْلِمَتَيْهِ، فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ أَرْضِهِ عَنِّي مِنْ وَجْدِكَ، وَ أَوْفِهِ حَقَّهُ مِنْ عِنْدِكَ ثُمَّ قِنِي مَا يَوْجِبُ لَهُ حُكْمَكَ، وَ خَلِّصْنِي مِمَّا يَحْكُمُ بِهِ عَدْلُكَ، فَإِنَّ قُوَّتِي لَا تُسْتَقِيلُ بِنِقْمَتِكَ، وَ إِنَّ طَاقَتِي لَا تَنْهَضُ بِسُخْطِكَ، فَإِنَّكَ إِنْ نَكَفَيْتَنِي بِالْحَقِّ تَهْلِكُنِي، وَ إِلَّا تَعَمَّدَنِي بِرَحْمَتِكَ تُوبِقُنِي» (صحیفه سجاده، ۱۳۹۲: ۲۲۵).

۲. «وَاجْعَلْ نَفْسَكَ مِيزَانًا فِيمَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ غَيْرِكَ فَأَحِبِّ لْغَيْرِكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَ اَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لِنَفْسِكَ وَ لَا تَظْلِمْ كَمَا لَا تُحِبُّ أَنْ تُظْلَمَ وَ أَحْسِنْ كَمَا تُحِبُّ أَنْ يُحْسَنَ إِلَيْكَ» (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۷۴)؛ «أَحِبِّ لَهُ كَمَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَ اَكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لِنَفْسِكَ» (شهید ثانی، ۱۴۰۹: ۱۹۰)؛ «فَفِي صَحِيحِ الْأَخْبَارِ لَا يُؤْمَنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يَحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يَحِبُّ لِنَفْسِهِ» (همان).

۳. ﴿وَ مَن يَغْفِرِ اللَّهُ لَهُ وَ مَن يَعْزُفِ اللَّهُ عَنْهُ﴾ (قضاعی، ۱۳۶۱: ۱۴۳)؛ «أَعْطَى النَّاسَ مِنْ عَفْوِكَ وَ صَفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ أَنْ يُعْطِيكَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَ عَلَيَّ عَفْوٌ فَلَا تَتَدَمَّ» (لیثی، ۱۳۷۶: ۸۴).

خوبی ندارد.

برای نمونه، در مقیاس ۵۴ سؤالی تحلیل روان‌شناختی عفو و گذشت و ساخت آزمون اولیه آن از دیدگاه اسلام (کامرانیان، ۱۳۸۹) ضمن مطالعه و بررسی مشخص شد پرسش‌نامه انسجام لازم را ندارد. همچنین، مقیاس ۲۵ سؤالی بخشودگی بین فردی (احتشام‌زاده و همکاران، ۱۳۸۹) که با هدف ساخت مقیاسی متناسب با ویژگی‌های فرهنگی اجتماعی ایران تهیه شده است به آموزه‌های اسلامی توجه خاصی نداشته است.

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ هدف توسعه‌ای و ماهیت جمع‌آوری داده‌ها، روش پیمایشی دارد و از لحاظ رویکرد روشی، آمیخته (کیفی و کمی) است. همچنین، میان‌رشته‌ای (قرآن، حدیث، روان‌شناسی) است. با توجه به اینکه این پژوهش به دنبال ساخت مقیاسی برای سنجش عفو است، تحقیقی کاربردی است و در مرحله دوم قصد دارد با استنباط از این دیدگاه به صورت میدانی، پایایی و اعتبار مقیاس طراحی شده را بسنجد که نوعی مطالعه زمینه‌یابی یا پیمایشی است.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش تمامی دانش‌پژوهان مؤسسه امام خمینی علیه السلام و دانشجویان پسر دانشگاه دولتی شهر قم (مقطع کارشناسی) بود، که تعداد ۵۰۰۰ هزار نفر برآورد شد. با توجه به حجم جامعه، نمونه ۳۶۰ نفری انتخاب شد اما با توجه به ناقص یا استنادناپذیر بودن برخی مقیاس‌ها، حجم نمونه ۳۰۷ نفری برای تحلیل نهایی، محقق شد. گروه نمونه با روش نمونه‌گیری در دسترس از بین جامعه آماری انتخاب شد.

ابزار پژوهش

مقیاس عفو و گذشت بر اساس منابع اسلامی

در این پژوهش از مقیاس عفو استفاده شد که خود محقق در طول پژوهش آن را ساخت. این

مقیاس در فرآیند اجرای پژوهش ساخته شد و فرم نهایی آن دارای ۳۴ گویه است.

مقیاس ویژگی بخشایش بری و همکاران، ۲۰۰۵^۱

این مقیاس دارای ۱۰ گویه است که با لیکرت پنج‌درجه‌ای از گزینه‌های کاملاً مخالفم (نمره ۱) تا کاملاً موافقم (نمره ۵) مدرج شده است. به پرسش‌های ۱، ۳، ۶، ۷ و ۸ این مقیاس، نمره معکوس تعلق می‌گیرد. این آزمون گرایش آزمودنی‌ها به گذشت را در طول زمان یا شرایط اندازه‌گیری می‌کند. ضریب آلفای کرونباخ این مقیاس ۰/۷۶ گزارش شده است (شیرر، ۲۰۱۰: ۱۱۲).

مراحل ساخت مقیاس

ساخت مقیاس مد نظر در سه مرحله «مفهوم‌شناسی»، «ساخت گویه‌ها»، «اجرا و عملیات آماری» صورت گرفت، که در ادامه به صورت خلاصه گزارشی از آن داده می‌شود.

مفهوم‌شناسی

مطالعه منابع و جمع‌آوری اطلاعات

با مراجعه به قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام در کتب روایی شیعه، از کلیدواژه‌های «ع ف و»، «ص ف ح»، «غ ف ر»، «ن ق م»، «ح ق د»، «ض غ ن»، «س ج ح» و ... اسنادی که مربوط به عفو و عفو بود، استخراج شد. بعد از حذف احادیث و آیات تکراری، مشخص شد برخی از آنها درباره معنا و مفهوم «عفو» است؛ برخی مربوط به آثار و پیامدهای عفو؛ برخی نیز مربوط به نشانه‌ها و خصوصیات افراد عفو است. تعدادی از آیات و روایات نیز درباره مواقعی است که عفو ممنوع است. همچنین، معنای «عفو» از نظر اهل لغت، و نیز معنای اصطلاحی آن از نظر علمای شیعه بررسی شد.

بعد از بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «عفو»، در آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام، یافته‌های مفهوم‌شناسی در چند دسته قرار داده شد:

1. TFS Berry & et al., 2005

۱. متونی که درباره شناخت و معرفی عفو به عنوان فضیلتی اساسی و اقدامی برتر مطرح بود که همگی تحت مؤلفه فضیلت‌مداری قرار گرفت.
۲. متونی که درباره چگونگی مهار هیجانات و خشم در روابط بین فردی مطرح بود که تحت مؤلفه حلم و خویشتن‌داری قرار گرفت.
۳. متونی که اشاره به همدلی با خطاکار دارد و تحت مؤلفه همدلی و ادراک واقع بینانه از موقعیت قرار گرفت.
۴. متونی که اشاره به عاقبت‌اندیشی و تحلیل سود و زیان عفو داشت و تحت مؤلفه حکمت قرار گرفت.
۵. متونی که قدرت و توانمندی بر انتقام را یکی از لوازم عفو صحیح به شمار می‌آورد (برای مشاهده اسناد نک.: کریمی، ۱۳۹۴).

نشانه‌شناسی

بعد از مفهوم‌شناسی، متونی که بیانگر نشانه‌های انسان عفوکننده بود بررسی و پس از استخراج نشانه‌ها، همگی تحت سه عنوان نشانه‌های شناختی، هیجانی و رفتاری دسته‌بندی شد. در این مرحله، برای افزایش دقت مقیاس و سنجش جوانب مختلف انسان عفوکننده، روایاتی که بیان‌کننده موانع عفو بود بررسی، و از آنها نیز در ساخت مقیاس استفاده شد. در پایان این مرحله، اطلاعات جمع‌آوری شده به منظور بررسی نظر کارشناسان آماده شد. برای این کار، مؤلفه‌ها و نشانه‌ها به همراه مستندات آن، در جدولی تدوین شد و در اختیار کارشناسان متخصص در دو حوزه علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار گرفت تا نظر کارشناسی خویش را درباره صحت برداشت محقق از آیات و روایات بیان کنند.

در بحث نشانه‌شناسی با توجه به اسناد جست‌وجوشده سه دسته نشانه کلی به شرح زیر به دست آمد:

۱. نشانگان شناختی شامل (فضیلت‌مداری، دوراندیشی)
۲. نشانگان هیجانی (خویشتن‌داری و مهار خشم)

۳. نشانگان رفتاری (قدرت بر واکنش، اغماض، همدلی، مهربانی) در این مرحله، برای نشانه‌ها و موانع تأییدشده عفو، ۱۰۵ گویه ساخته شد و پس از چندین بار مراجعه به استادان (علوم قرآنی و حدیثی، روان‌شناسی و روان‌سنجی) و اصلاح جملات یا حذف و اضافه کردن آنها، ۴۵ گویه باقی ماند. سپس ۴۵ گویه ساخته‌شده، آماده پیمایش مقدماتی شد.

اجرای مقیاس

برای پیمایش مقدماتی، اطلاعات ۳۳ مقیاس تکمیل‌شده و قابل استفاده در نرم‌افزار SPSS وارد شد. ابتدا میزان بیشینه و کمینه داده‌ها ملاحظه شد تا اشتباه احتمالی در ورود داده‌ها مشخص شود. سپس انحراف استاندارد داده‌ها به دست آمد. در مرحله اول، تحلیل پرسش انجام شد و بر اساس میانگین و واریانس پرسش‌ها، فقط در خصوص دو پرسش (۶ و ۷) به دلیل داشتن میانگین نزدیک به ۵ و انحراف استاندارد پایین تصمیم بر حذف گرفته شد. در گام بعدی به توزیع فراوانی توجه شد و مشخص گردید که در پرسش هفت، ۲۶ نفر کاملاً موافق و ۷ نفر موافق بودند و هیچ‌کس گزینه دیگری را انتخاب نکرده بود. دیگر پرسش حذف‌شده نیز بررسی شد. در توزیع فراوانی پرسش ۶ مشخص شد ۱۹ نفر کاملاً موافق، ۱۱ نفر موافق، ۱ نفر نظری ندارم و نهایتاً ۲ نفر مخالفم را انتخاب کرده بودند.

دلیل حذف بقیه پرسش‌ها

- پرسش‌های ۱۱ و ۳۸، به دلیل اینکه مستند روایی آن در بررسی دقیق‌تر مخدوش تشخیص داده شد.
- پرسش‌های ۱۵، ۱۶، ۴۳، به دلیل نزدیکی مفهوم با دیگر پرسش‌ها و بی‌نیازی از سنجش اضافه.
- پرسش ۲۶، به دلیل تکراری بودن.
- پرسش ۲۱، به دلیل اینکه در بررسی‌ها مشخص شد این پرسش در جهت سنجش عفو

صحیح از عفو غلط بوده است نه سنجش عفو؛ و به همین دلیل همبستگی منفی با کل مقیاس داشت.

- پرسش ۲۳، به دلیل اینکه در این پرسش بیشتر اعتقاد آزمودنی سنجیده شده بود نه عفو وی؛ و همچنین همبستگی کم با کل مقیاس.

- پرسش ۴۰، به دلیل عطفی بودن پرسش و یکسان نبودن مفهومی آن؛ و همبستگی کم با کل مقیاس.

با این حساب ۱۱ پرسش حذف و نهایتاً ۳۴ پرسش برای اجرای نهایی باقی ماند. برای اجرای نهایی، محقق مقیاس‌ها را توزیع کرد و بعد از توجیه دانشجویان درباره هدف تحقیق، محرمانه ماندن اطلاعات دریافتی و لزوم تکمیل کل مقیاس، مقیاس در اختیار دانشجویانی که اعلام آمادگی کردند قرار گرفت. پس از اجرا، ۳۰۷ مقیاس که کامل و قابل استفاده بود وارد مرحله تحلیل عاملی شد.

یافته‌ها

با بررسی آیات قرآن و روایات مد نظر، نشانه‌های انسان باگذشت به دست آمد که به آنها اشاره می‌شود:^۱

نشانه‌های شناختی: معتقد است عفو بر انتقام برتری دارد؛ واکنش برتر در زمان نزاع بین فردی را عفو می‌داند؛ درباره عفو یا انتقام به پیامد واکنش خویش توجه می‌کند؛ معتقد است انسان‌ها ممکن است خطا کنند همان‌گونه که خود وی نیز مرتکب خطاهایی شده است.

نشانه‌های هیجانی: توانایی مهار هیجانات خود را دارد؛ در هنگام عصبانیت، واکنش فوری و متقابل انجام نمی‌دهد؛ توانایی مدیریت خشم خود را دارد.

نشانه‌های عملی: در عین توانایی بر واکنش متقابل، عفو را انتخاب می‌کند؛ با خطاکار همدلی می‌کند؛ خطاهای خود را به یاد می‌آورد؛ می‌تواند بر برخی خطاها چشم ببندد و در صورت یادآوری آن خطا صبور باشد.

۱. برای آگاهی کامل از سند و توضیح هر نشانه، نک.: کریمی، ۱۳۹۴.

روایی

تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها به روش‌های مختلفی انجام شد. در بررسی روایی، روایی محتوای گویه‌ها از طریق جمع‌آوری دیدگاه‌های کارشناسان بررسی شد که فرآیند آن در جدول ۱ بیان شد.

جدول ۱: ارزیابی استادان و روند بررسی گویه‌ها

ردیف	موضوع	تعداد گویه‌ها در اولین بررسی	تعداد گویه‌ها در دومین ویرایش	تعداد گویه‌ها بعد از نظر کارشناسان مرحله دوم	تعداد گویه‌ها بعد از اجرای آزمایشی
۱	فضیلت‌مداری	۱۱	۹	۴	۴
۲	خویش‌داری	۱۵	۱۴	۷	۴
۳	همدلی	۱۲	۱۰	۵	۴
۴	مهربانی	۱۱	۱۰	۶	۴
۵	نوع‌دوستی	۱۰	۸	۶	۴
۶	حکمت	۹	۴	۴	۱
۷	موضوع خودبخشی	۷	۷	۴	۲
۸	ممنوعیت‌های عفو	۶	۴	۲	۰
۹	معکوس	۲۴	۲۴	۱۷	۱۱
۱۰	جمع	۱۰۵	۹۰	۵۵	۳۴

روایی سازه مقیاس با تحلیل عاملی و روایی همگرا سنجیده شد و در بررسی روایی مقیاس از همبستگی مقیاس با مقیاس بری و همکاران استفاده شد که همبستگی بالایی داشتند. در نهایت عامل‌ها تحلیل نهایی شد. در تحلیل عاملی از روش مؤلفه‌های اصلی با چرخش متعامد استفاده شد و اعتبار درونی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد.

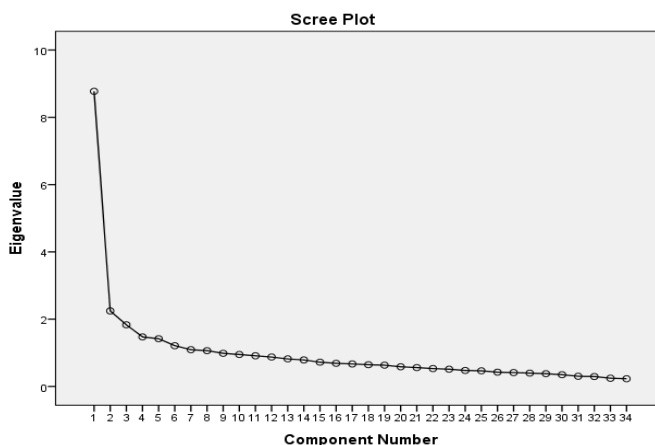
بر اساس شاخص^۱ MSA نیز در تحلیلی عاملی نیازی به حذف هیچ یک از پرسش‌ها نبود. MSA برای تمام پرسش‌ها بالاتر از $0/6$ بود. بنابراین، تمامی پرسش‌ها در تحلیل عاملی وارد شد. نتایج آزمون کرویت بارتلت نیز به این شرح است.

جدول ۲: آزمون کرویت بارتلت

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		۰/۸۷۷
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	۲۷۲۲/۶۵۵
	df	۵۶۱
	معناداری	۰/۰۰۱

طبق جدول شماره دو، شاخص کفایت نمونه‌برداری نشان می‌دهد تحلیل عاملی در این نمونه ممکن است.

بر اساس معیار مقدار ویژه بالاتر از ۱، هشت عامل پیشنهاد می‌شود، اما بر اساس نمودار سنگ‌ریزه‌ای به نظر می‌رسد تعداد شش عامل مناسب‌تر است (نمودار ۱). بنابراین، ۶ الی ۸ عامل آزموده شد.

نمودار ۱: نمودار سنگ‌ریزه‌ها برای تشخیص تعداد عامل‌ها

۱. نوعی شاخص کفایت نمونه‌برداری است که برای هر پرسش به صورت جداگانه سنجش صورت می‌گیرد تا مشخص شود آیا هر گویه به اندازه کافی با سایر گویه‌ها واریانس مشترک دارد یا خیر؟ قبل از تحلیل عاملی پرسش‌هایی که ام. اس. آی. بالا دارند حذف می‌شوند.

مقایسه راه‌های مختلف با تعداد مختلفی از عامل‌ها نشان داد که بهترین راه‌حل از لحاظ دستیابی به ساختار ساده، عبارت است از راه‌حل شش‌عاملی با چرخش واریماکس و روش استخراج مؤلفه اصلی که در جدول شماره ۳ گزارش می‌شود.

جدول ۳: چرخش اجزای ماتریس

شماره گویه	عامل‌ها						پرسش‌های هر عامل
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	
۲۴	۰/۶۵۶			-۰/۳۱۱			از کسانی که به من بدی کرده‌اند متفرم. آرزو می‌کنم شخصی که به من ظلم کرده، روی خوشی در زندگی نبیند.
۱۹	۰/۶۴۴			-۰/۳۲۵			با اینکه فردی را که به من ظلم کرده بخشوده‌ام، ولی هنوز هم در خصوص او احساس خشم دارم.
۱۳	۰/۶۱۹						اگر کسی به من بدی کند کینه او را به دل می‌گیرم.
۲۷	۰/۶۱۲						وقتی کینه‌ای به دل بگیرم، به‌سختی آن را از دلم بیرون می‌کنم.
۲۹	۰/۵۷۵						اگر شخصی به من بدی کند آرزو می‌کنم به سزای عملش برسد.
۴	۰/۵۶۵						نمی‌توانم بدی دیگران را فراموش کنم.
۳۴	۰/۵۳۵						به نظر دیگران، من کینه‌ای هستم.
۳۲	۰/۵۲۶						هر کسی که ظلم می‌کند باید منتظر انتقام من باشد.
۳۰		۰/۷۰۳					همان‌گونه که از دیگران انتظار بخشایش دارم، خودم هم دیگران را می‌بخشایم.
۲		۰/۶۴۱					همواره کسانی را که به من ظلم کرده‌اند، بخشوده‌ام.

۲۸	۰/۵۶۴		کسی که به من ظلمی کرده، اگر به من نیاز داشته باشد، به او کمک می‌کنم.	
۳	۰/۵۵۰		به انسان‌هایی که به من بدی می‌کنند فرصت مجدد برای جبران می‌دهم.	
۱۴	۰/۵۳۴		وقتی ظلمی به من می‌شود با یادآوری ظلم‌هایی که به دیگران کرده‌ام دست از انتقام می‌کشم.	
۳۳	۰/۵۲۰	۰/۳۹۹	برای اینکه خداوند مرا ببخشد من هم دیگران را می‌بخشایم.	
۵	۰/۷۵۵		می‌توانم با فردی که به من آزار رسانده، رفتاری مشابه با زمانی که آزاری نرسانده بود، داشته باشم.	
۸	۰/۶۳۶		اگر شخصی که به من ظلم کرده را ببینم یا او رفتار دوستانه‌ای خواهم داشت.	
۲۱	۰/۶۱۳		می‌توانم با کسی که به من بدی کرده، ارتباط دوستانه برقرار کنم.	
۱۸	۰/۵۴۵		می‌توانم خطاهای دیگران را نادیده بگیرم.	
۱۰	۰/۵۳۸	۰/۳۳۰	در هنگام دعوا می‌توانم خودم را در جای طرف مقابل قرار دهم.	
۱۲	۰/۴۰۰	۰/۴۵۹	می‌توانم به کسی که به من بدی کرده، خوبی کنم.	
۱۵	۰/۳۷۶	۰/۴۵۹	۰/۳۷۰	می‌توانم برای کسی که در حق من ظلمی کرده، آرزوی موفقیت کنم.

۲۲	۰/۶۵۸		از خداوند می‌خواهم توان بخشایش دیگران را به من هدیه کند.	
۱۷	۰/۴۷۹		ظلم‌های تحمل‌ناپذیر دیگران را با توکل به خدا تحمل می‌کنم.	
۱	۰/۳۴۸	۰/۴۶۱	اگر شخصی به من صدمه بزند من هم همان صدمه را به او می‌زنم.	
۲۳	۰/۳۷۹	۰/۳۵۰	۰/۴۴۲	سعی می‌کنم دیگران را ببخشایم اگرچه عذرخواهی نکنند.
۹		۰/۳۱۸	۰/۴۳۶	با اینکه می‌توانم انتقام بگیرم، اما این کار را نمی‌کنم.
۱۱			۰/۶۸۲	با رفتارهای شایسته، خطاهایی را که در حق خودم کرده‌ام، جبران می‌کنم.
۲۵			۰/۶۱۴	وقتی کدورتی بین من و دیگران پیش می‌آید، سعی می‌کنم آن را برطرف کنم.
۶			۰/۵۲۸	با توبه، احساس گناه را از ذهنم دور می‌کنم (در خصوص خطاهایی که در حق خودم کرده‌ام).
۳۱			۰/۴۶۶	عذرخواهی دیگران را می‌پذیرم.
۲۰			۰/۶۵۹	می‌توانم خشم خود را مدیریت کنم.
۲۶			۰/۵۹۹	در انتقام‌گرفتن عجله نمی‌کنم.
۱۶	۰/۳۲۸	۰/۳۶۳	۰/۴۲۵	وقتی عصبانی می‌شوم، تا حتم را نگیرم آرام نمی‌شوم.

مرحله بعدی انتخاب نام مناسب برای عامل‌ها بود. در این مرحله، پس از بررسی گویه‌ها و مشورت با متخصصان روان‌سنجی، روان‌شناسی و علوم قرآنی و حدیث، نام‌های زیر برای عامل‌ها انتخاب شد:

کینه‌توزی: تنفر از شخصی که به فرد آزار رسانده، آرزو برای اینکه روی خوشی در زندگی نیند، احساس خشم درونی باقی‌مانده، آرزوی دچار شدن شخص آزارسان به نتیجه عملش و انتظار برای انتقام گرفتن همگی نشانه‌های کینه‌توزی هستند که در عامل کینه‌توزی سنجیده شد.

بخشایش همدلانه: اینکه انسان بتواند خود را در جای دیگری قرار دهد و برای دیگران همان را بپسندد که برای خود می‌پسندد در تعاملات اجتماعی و میزان بخشایش انسان‌ها مؤثر است. گویه‌های این عامل همگی نشان از روحیه همدلی با شخصی است که به فرد آزار رسانده است. این همدلی به سه صورت در این گویه‌ها متصور است:

۱. اینکه من هم به دیگران صدمه زدم یا آزاری رساندم یا خطاهایی را مرتکب شدم، پس او را درک کنم.

۲. اینکه من هم به دیگران صدمه زدم یا آزاری رساندم یا خطاهایی را مرتکب شدم و برای اینکه خدا نیز مرا ببخشد من هم او را ببخشم.

۳. اینکه خودم را در جای وی قرار دهم و به این فکر کنم که اگر به جای او، خود من مرتکب این ظلم و آزار شده بودم چه واکنشی را از شخص مقابل انتظار داشتم؟

چشم‌پوشی: ارتباط دوستانه، رفتار دوستانه و خوبی با شخصی که به فرد آزار رسانده، همچنین آرزوی موفقیت برای دیگران همگی ناشی از چشم‌پوشی از خطاهای دیگران است. بخشایش کریمانه: این عامل نشان می‌دهد عفو از انسانی صورت می‌گیرد که کرامت نفس او تقویت شده و بتواند با بزرگی و بزرگواری با مسائل مواجه شود؛ ویژگی‌ای که در روایات اسلامی نیز ارزش بسیاری برای آن لحاظ شده است، اما افراد کمی می‌توانند خود را به این ویژگی مزین کنند.

رویکرد ترمیمی: ترمیم کردن رابطه یا اصلاح آن با خود یا با دیگری است. این مرحله یکی از مراحل بسیار سخت در بخشایش است.

مه‌ار خشم: مه‌ار خشم و تکانه‌ای نبودن در زمان بروز ظلم و خطای دیگران یکی از مهارت‌هایی است که در موضوع بخشایش مهم است.

جدول ۴: عامل‌ها و شماره گویه

شماره گویه‌ها	تعداد گویه در هر عامل	نام عامل
۳۲، ۳۴، ۴، ۲۹، ۲۷، ۷، ۱۳، ۱۹، ۲۴	۹	کینه‌توزی
۳۳، ۱۴، ۳، ۲۸، ۲، ۳۰	۶	بخشایش همدلانه
۱۵، ۱۲، ۱۰، ۱۸، ۲۱، ۸، ۵	۷	چشم‌پوشی
۹، ۲۳، ۱، ۱۷، ۲۲	۵	بخشایش کریمانه
۳۱، ۶، ۲۵، ۱۱	۴	رویکرد ترمیمی
۱۶، ۲۶، ۲۰	۳	مهار خشم

در جدول ۴، مجموعه عواملی که در این مقیاس به دست آمد گزارش شده است. این عوامل شش‌گانه به تفکیک و به همراه شماره گویه‌ها بیان شده است.

اعتبار

برای بررسی اعتبار مقیاس در هر یک از خرده‌مقیاس‌ها، میزان همسانی درونی گویه‌ها با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه شد. آلفای کل مقیاس ۰/۹۰۶ به دست آمد؛ آلفای خرده‌مقیاس‌ها نیز در جدول ۵ آورده شده است.

جدول ۵: همسانی درونی عامل‌های مقیاس عفو و گذشت اسلامی

بر اساس آلفای کرونباخ

آلفای کرونباخ	عامل‌های مقیاس عفو و گذشت اسلامی	ردیف
۰/۸۳۶	کینه‌توزی	۱
۰/۶۹۴	بخشایش همدلانه	۲
۰/۷۶۵	چشم‌پوشی	۳
۰/۶۹۵	بخشایش کریمانه	۴
۰/۵۷۴	رویکرد ترمیمی	۵
۰/۴۶۸	مهار خشم	۶

نتیجه بررسی همسانی درونی نشان می‌دهد مقیاس از همسانی درونی قابل قبولی برخوردار است و می‌تواند بخشایش را بسنجد.

جدول ۶: همبستگی عامل‌های مقیاس عفو و گذشت اسلامی با

نمره گذشت مقیاس بری و همکاران

معناداری	همبستگی با آزمون بری و همکاران		ردیف
	اسلامی	همکاران	
۰/۰۰۱	۰/۷۲۵	کینه‌توزی	۱
۰/۰۰۱	۰/۵۳۹	بخشایش همدلانه	۲
۰/۰۰۱	۰/۵۴۹	چشم‌پوشی	۳
۰/۰۰۱	۰/۱۸۶	بخشایش کریمانه	۴
۰/۰۰۱	۰/۳۵۷	رویکرد ترمیمی	۵
۰/۰۰۱	۰/۵۴۰	مهار خشم	۶

در جدول ۶، مقایسه‌ای میان مقیاس عفو و گذشت بر اساس منابع اسلامی با مقیاس بخشش بری و همکاران صورت گرفت که از ۶ عامل این مقیاس، پنج عامل به جز بخشایش کریمانه دارای همبستگی مثبت بود که نشان از روایی ملاک این مقیاس دارد. دلیل همبستگی نداشتن این عامل، نپرداختن مقیاس بری و همکاران به این ویژگی است.

نتیجه‌گیری و تفسیر یافته‌ها

در این پژوهش، محققان موفق شدند مقیاسی شش‌عاملی را با روش تحلیل عوامل، برای سنجش ویژگی عفو و گذشت در دانشجویان و طلاب تدوین، و ضرایب پایایی و روایی آن را محاسبه کنند. مؤلفه مهار خشم، اغماض، بخشایش همدلانه و کینه‌توزی، مؤلفه‌های مشترک بین روان‌شناسی و اسلام است که در پژوهش محقق تأیید شد. این عوامل اثرگذار در موضوع پژوهش، در تحقیقات اندیشمندان روان‌شناسی به چشم می‌خورد.

بخشایش کریمانه (بزرگواری) موضوعی است که در روان‌شناسی به آن توجه نشده است. علاوه بر این، به موضوع بازسازی یا توبه در عفو، که هم برای خطاهای شخصی و هم

خطاهای بین فردی مؤثر است، نیز به خوبی توجه نشده است. اثر توبه و بازسازی در خطاهای فردی و شخصی از آن جهت است که فرد خطاکار با توبه، خود را از چنگال درماندگی و احساس گناه دور می‌کند. البته اسلام به مؤمنان سفارش می‌کند امید به عفو و رحمت خدا داشته باشید، اما به نفس خویش و اعمال خویش مطمئن نباشید و به آنها مظنون باشید،^۱ چراکه سرکش بودن نفس سبب می‌شود فرد با اطمینان کاذبی که به اعمال خویش دارد، زمینه غرور در او فراهم شود.

بررسی‌های روان‌شناسان نیز نشان می‌دهد افرادی که مذهبی هستند به بخشایش متمایل‌ترند، هرچند خودگزارشی در این تحقیقات خودنمایی می‌کند (انرایت، سانتوس و المبوک،^۲ ۱۹۸۹؛ مک‌کالو و ورتینگتون، ۱۹۹۹، به نقل از: اسپیلکا، برنارد و دیگران، ۱۳۹۰؛ ایمانی فر و دیگران، به نقل از: مالت^۳ و دیگران، ۲۰۰۳). در این پژوهش نیز، محقق رابطه مثبتی بین اعتقادات مذهبی و بخشایش یافت. دلیل عمده آن نیز، توصیه‌ها و اشارات ائمه معصومان علیهم‌السلام است که برای طلاب ارزش بیشتری دارد.

معنای برتری عفو، پذیرش همواره ستم‌ها و خطاها نیست. در ادبیات دینی از خداوند درخواست می‌شود در معرض ستم دیگران واقع نشویم و توانایی پیروزی بر شخص ظالم را به ما عطا کند.^۴ البته به همان میزان نیز درخواست می‌شود اگر ظلمی به ما شد توانایی عفو دیگران را نیز داشته باشیم؛^۵ عفو نیکو که در روایات اسلامی از آن تعبیر به «صفح» می‌شود. یعنی انسان، خطای دیگری را به روی او نیاورد و در مقابل با نیکی کردن به وی، این محور را

۱. «وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُؤْمِنَ لَا يَبْغِي وَلَا يُمْسِي إِلَّا وَنَفْسُهُ ظَنُونٌ عِنْدَهُ فَلَا يَزَالُ زَارِباً عَلَيْهَا وَ مُسْتَرِيداً لَهَا» (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۲۵۱).

2. Enright, R.D.; Santos, M. J.: Al-Mabuk, R.

3. Mullet, E. J.

۴. «وَاجْعَلْ لِي يَدًا عَلَى مَنْ ظَلَمَنِي، وَ لِسَانًا عَلَى مَنْ خَاصَمَنِي، وَ ظَفْرًا يَمَسُّ عَانِدِي، وَ هَبْ لِي مَكْرًا عَلَى مَنْ كَادَنِي، وَ قُدْرَةً عَلَى مَنْ اضْطَهَدَنِي» (الامام زين العابدين عليه السلام، ۱۳۹۲: ۹۴)؛ «و لَا أَظْلَمَنَّ وَ أَنْتَ مُطِيقٌ لِلدَّفْعِ عَنِّي، وَ لَا أَظْلَمَنَّ وَ أَنْتَ الْقَادِرُ عَلَى الْقَبْضِ مِنِّي» (همان).

۵. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ سَدِّدْنِي لِأَنَّ أَعْرَضَ مَنْ غَشَّنِي بِالنَّصْحِ وَ أَعْصِي عَنِ السَّيِّئَةِ» (همان).

نشان دهد. در واقع، عفوی که در زمره بالاترین فضایل اخلاقی است همان ملکه‌ای است که خطای دیگری را محو می‌کند^۱ و در مقابل، احسان و نیکی به خطاکار را در پیش می‌گیرد. در غیر این صورت عفو به معنای کامل صورت نگرفته است.^۲

از ایرادهایی که می‌توان به نگاه روان‌شناسی به عفو داشت، انگیزه‌های و رای این ویژگی اخلاقی است، چراکه بیشتر مطالب بیان‌شده در حوزه روان‌شناسی، توجه به این موضوع است که عفو از آن‌رو مفید است که فوایدی برای عفوکننده دارد و با عفو خود را از چنگال خشم زهفته دور می‌کنیم؛ اما در اسلام نگاه به موضوعات اخلاقی نه صرفاً برای انگیزه‌های درونی بلکه بر اساس مصالح و حکمت‌هایی است که خداوند در وجود آدمی قرار داده است. همچنین، این ویژگی‌ها همگی زمینه‌ساز رشد و تعالی نوع بشری است.

کاربردهای پژوهش

کاربردهای این پژوهش چنین است:

- مبانی نظری این پژوهش، در تحقیقات مشابه قابل استفاده است.
- مقیاس ساخته‌شده در این پژوهش در تحقیقاتی که در زمینه عفو صورت خواهد گرفت، قابل استفاده است.
- این مقیاس را می‌توان در مراکز مشاوره و مراکزی که درصدد سنجش عفو افراد هستند استفاده کرد.

محدودیت‌های پژوهش

با وجود اینکه سعی شد مراحل اجرای این پژوهش دقیق انجام شود، باز هم محدودیت‌هایی دارد که برای تعمیم آن به همه اقشار جامعه و اظهارنظر قطعی با توجه به نتیجه مقیاس باید به نکات زیر توجه کرد:

۱. «العَفْوُ وَ هُوَ الْمَحْوُ فَإِنَّهُ إِزَالَةٌ لَهَا رَأْسًا وَ قَلْعٌ لِأَثَرِهَا جُمْلَةً» (مازندرانی، ۱۳۸۲: ۴۰۶/۱۰).

۲. «العَفْوُ هُوَ الْمَحَاءِ لِلذُّنُوبِ الْمُؤَبَّاتِ وَ مُبْدِلُهَا بِأَضْعَافِهَا مِنَ الْحَسَنَاتِ» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷: ۳۲۷).

۱. جامعه آماری این پژوهش آقایان بودند. نمونه‌گیری از خانم‌ها با محدودیت‌هایی مواجه بود.
۲. چندوجهی بودن موضوع عفو مانند عفو حقوقی، عفو گناه، عفو دشمنان دینی، عفو جنایتکاران و ... نیازمند مقیاسی مستقل است.

پیشنهادها

۱. در جامعه‌های آماری دیگر اجرا شود؛ مانند اجرای مقیاس در دو جامعه با تفاوت مذهبی.
۲. مقایسه‌ای بین آقایان و خانم‌ها صورت گیرد.
۳. بازنگری مجدد برای ویرایش نهایی و عرضه نسخه‌های بعدی مقیاس.
۴. اجرای مقیاس بین گروه‌های مختلف سنی.
۵. اجرای مقیاس با دیگر مقیاس‌ها و بررسی از طریق روایی همگرا و واگرا.
۶. ساخت مقیاس بخشایش خیانت‌های زناشویی با نگاه به دین اسلام.

منابع

- قرآن کریم.
- احتشام‌زاده، پروین؛ و دیگران (۱۳۸۹). «ساخت و اعتباریابی مقیاسی برای سنجش بخشودگی بین فردی»، در: مجله روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران، س ۱۶، ش ۴، ص ۴۴۳-۴۵۵.
- اسپیلکا، برنارد؛ و دیگران (۱۳۹۰). روان‌شناسی بر اساس رویکرد تجربی، ترجمه: محمد دهقانی، تهران: نشر رشد.
- اشنایدر، شین؛ لویز، ج. (۱۳۹۰). معنویت و روان‌شناسی مثبت، ترجمه و تلخیص: مهرداد کلاتری و دیگران، اصفهان: نشر کنکاش.
- الامام زین العابدین (۱۳۹۲). صحیفه سجادیه، ترجمه: حسین انصاریان، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.
- ایمانی‌فر، حمیدرضا؛ و دیگران (۱۳۹۱). «بخشایش از دیدگاه روان‌شناسی و قرآن کریم»، در: انسان پژوهی دینی، ش ۲۷، ص ۱۴۹-۱۷۶.

- برقی، احمد بن محمد (۱۴۱۶). المحاسن، تحقیق: مهدی الرجائی، قم: المجمع العالمی لاهل البيت عليه السلام.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحة: مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله، تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۸). اخلاق پژوهی حدیثی، قم: سمت و دانشکده علوم حدیث.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم: مجموعه من کلمات و حکم الامام علی عليه السلام، قم: دار الكتاب الاسلامی، الطبعة الثانية.
- جعفر بن محمد (منسوب) (۱۴۰۰). مصباح الشریعة، بیروت: اعلمی، الطبعة الاولى.
- جعفری هرنندی، محمد؛ و دیگران (۱۳۹۱). «مبانی عفو الهی از نگاه عقل و نقل»، در: کلام اسلامی، س ۲۱، ش ۸۴، ص ۴۴-۶۶.
- حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸). نزهة الناظر و تنبيه الخاطر، قم: مدرسة الامام المهدي (عج)، الطبعة الاولى.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). نهج البلاغة (للصبحی صالح)، قم: هجرت، چاپ اول.
- عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۰۹). منية المرید فی ادب المفید والمستفید، تحقیق: رضا مختاری، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- غباری بناب، باقر؛ و دیگران (۱۳۸۷). «بررسی رابطه بین عفو و گذشت و سلامت روانی در دانشجویان علوم پزشکی»، در: مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ش ۲، ص ۱۶۷-۱۸۰.
- قضاعی، محمد بن سلامة (۱۳۶۱). شرح فارسی شهاب الأخبار، کلمات قصار پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، تهران: مرکز انتشارات علمی فرهنگی، چاپ اول.
- کامرانیان، محمد صالح (۱۳۸۹). تحلیل روان‌شناختی عفو و گذشت و ساخت آزمون اولیه آن از دیدگاه اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، استاد راهنما: هادی بهرامی احسان، استاد مشاور: رحیم میردریکوندی، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.

کریمی، حسن (۱۳۹۴). پایان‌نامه ساخت و اعتباریابی مقیاس عفو و گذشت بر اساس آموزه‌های اسلام، استاد راهنما: نورعلی فرخی، استاد مشاور: مسعودی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی مثبت‌گرا، قم: دانشگاه قرآن و حدیث.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی، قم: دار الحدیث، چاپ اول.

کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲). الزهد، قم: المطبعة العلمية، الطبعة الثانية.

لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم والمواعظ، قم: دار الحدیث، چاپ اول.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲). شرح الکافی: الأصول والروضة، تهران: المكتبة الاسلامیه، الطبعة الاولى.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، الطبعة الثانية.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۱). شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ چهاردهم.

نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، الطبعة الاولى.

Al-Mabuchi, R. H.; Downs, W. R. (1996). "Forgiveness Therapy with Parents of Adolescent Suicide Victims", In: *Journal of Family Psychotherapy*, 7: 39-21.

Berry, J. W.; Worthington, E. L., Jr.; O'Connor, L. E.; Parrott, L. III; Wade, N. G. (2005). "Forgiveness, Vengeful Rumination, and Affective Traits", In: *Journal of Personality*, 73: 183-225.

Coyle, C. T.; Enright, R. D. (1997). "Forgiveness Intervention with Postabortion Men", In: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65

- (6): 1042-1046.
- Freedman S. R. 1; Enright, R. D. (1996). "Forgiveness as an Intervention Goal with Incest Survivors", In: *Journal Consulting and Clinical Psychology*, 64 (5): 983-92.
- Freedman, S. R. (1995). Forgiveness as an Educational Intervention Goal with Incest Survivors, Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering, 55 (7-B), 3034.
- Hebl, J.; Enright, R. D. (1993). "Forgiveness as a Psychotherapeutic Goal with Elderly Females", In: *Psychotherapy*, 30: 658-667.
- Katz, J.; Street, A.; Arias, I. (1997). "Individual Differences In Selfappraisals And Responses To Dating Violence Scenarios", In: *Violence And Victims*, 12: 265-276.
- Lin, W. N. (1998). Forgiveness as an Intervention for Late Adolescents with Insecure Attachment in Taiwan, Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering, 59, (5-B), 2456.
- Peterson, C.; Seligman, M. E. P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook And Classification*, New York: Oxford University Press And Washington, DC: American Psychological Association.
- Scherer, Michael (2010). Forgiveness and the Bottle: Promoting Self-forgiveness with Alcohol Misuse, Virginia Commonwealth University, Theses and Dissertations.